

II. MAHMUT DÖNEMİ OSMANLI MERKEZİLEŞME POLİTİKASININ DOĞU VİLAYETLERİNDE UYGULANMASI*

Cabir DOĞAN*

ÖZET

18. yüzyıl boyunca Osmanlı Merkezî otoritesinin zayıflamasıyla birlikte merkezden uzak olan bölgelerde âyan denilen feodal yapılanmalar ortaya çıkmıştır. II. Mahmut Padişah olduğunda ilk icraat olarak merkezî otoriteyi güçlendirecek politikalar izlemeye başladı. Bir taraftan bu amacını gerçekleştirecek reformlar yaparken, diğer taraftan da devletin siyasi bütünlüğünü tehdit eden âyanları itaat altına aldı. Bunu Balkanlarda ve Anadolu'da büyük ölçüde başardı. Doğu vilayetlerinde ise Sivas Valisi Reşit Paşa ile başlattığı merkezî örgütlenmeyi 1839 yılında Hafız Paşa bölgede büyük ölçüde tamamlamıştır.

Anahtar Kelimeler: *II. Mahmut, Merkezîleşme, Âyan, İsyân.*

THE APPLICATION OF THE OTTOMAN CENTRALIZATION POLICY IN EASTERN PROVINCE DURING MAHMUT II REIGN

ABSTRACT

With decline of the authority of the Ottoman Centralization policies throughout the 18th century, the Feudal systems called Ayan emerged in the regions which were far away from the center government domain. As soon as Mahmut II came to power, he adopted the policies which would strengthen the central authority in that regions. While doing reforms, he tried to control and suppress the Ayan uprisings. He managed this, to some extent, in Balkans and Anatolia. The central organization was established by the Sivas province governor Reşit Pasha in Eastern province was significantly completed by Hafız Pasha in 1839.

Keywords: *Mahmut II, Centralization, Âyan, Uprising.*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin nazari planda güçlü bir merkezî otoriteye sahip olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Fakat bunun zaman ve şartlara göre farklı bir tarihî seyir takip ettiği, zaman zaman teorik çerçeveye ters düşen bir yapılanmanın yani âdem-i merkezîyet devrinin hüküm sürdüğü görülmüştür¹. Bu daha çok merkezî otoritenin gücüne bağlı olarak değişen bir durumdur. Merkezî

* Bu makale kısmen, "Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1862-1869)" isimli basılmamış Doktora tezinden üretilmiştir.

* Süleyman Demirel Ü. Tarih Okutmanı. El-mek: gokdereli32@yahoo.com

¹ Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezî Otorite ve Taşra Teşkilâtı", *Osmanlı*, C. VI, YTY, Ankara 1999, s. 111.

yönetimin taşrada gücünü kaybettiği dönemlerde âyan denilen feodal bir yapılanma ortaya çıkmıştır². Âyan; bir şehir, kasaba, zümre ve dönem içindeki ileri gelen kimseler anlamındadır³.

Âyanlar, 1683'teki İkinci Viyana Seferi'nden Lâle Devri (1718-1730) başlangıcına kadar geçen süre içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun uğradığı askerî başarısızlıklar ve mâlî buhranlar sonunda vergi toplama işini üzerlerine alarak hatta devlete borç para vererek önem kazandılar⁴. Âyanlar, kazalarda, o mahallin idaresi ile alakadar olarak halk ile hükümet arasındaki işlerde aracılık yapıp kazanın asayiş, vergilerin tahsili, askerinin eğitimi ve sevki, erzak ve levazım tedariki gibi işleri görürlerdi⁵. Merkezî hükümetin gittikçe zayıflaması ile taşranın, mâlî, idarî işlerini ele geçiren âyanlar, şahsî servet ve kudretlerini artırmaları yanında buldukları yerlere iyice hâkim oldular ve her bakımdan nüfuzlarını artırıp kuvvetlendiler. Özellikle 1768-1774'te Rusya ile yapılan savaş başta olmak üzere diğer savaşlar âyanlara, yalnızca birkaç vilayeti padişahın yönetimine bırakarak Anadolu'nun büyük bir kısmında nüfuzlarını artırma olanağı verdi. XVIII. yüzyılın sonlarındaki ayaklanmalardan da anlaşılacağı gibi merkezî hükümetin otoritesine ciddi bir şekilde meydan okudular⁶. Bunların cezalandırma yoluyla itaat altına alınamayacağını anlayan Bâbü'ali, 1786'da âyanlık müessesesini kaldırdı. Fakat bir yıl sonra başlayan Osmanlı-Rus-Avusturya harpleri sırasında, taşradaki hükümet işlerinin iyi yürümemesi üzerine, âyanlık 1790'da yeniden kuruldu⁷.

II. Mahmut'un, padişah olduğu sırada, bir süreden beri Anadolu ve Rumeli'deki bazı eyalet ve livaların merkeze bağlılıkları zayıflamış; bu bölgelerdeki âyanlar, keyfî bir yönetim kurarak merkezî idareye karşı gelmeye başlamışlardı.

Merkezî idare, içeride âyanların desteğini kazanarak otoritesini güçlendirmek zorunda idi⁸. Bu amaçla sadrazam Alemdar Mustafa Paşa, âyanların devlete karşı olan güvensizliklerine son vermek ve memleket meselelerini görüşmek üzere ileri gelen memur, paşa, vali ve âyanları İstanbul'da yapılacak toplantıya çağırdı. Alemdar Mustafa Paşa, toplantıya katılanlara bir reform programı sundu. Mecliste bulunanlar bunu kabul ettiler. Görüşme sonunda "Sened-i İttifak" yapıldı. Bu senet, II. Mahmut tarafından 1808 yılı Ekim ayı başlarında tasdik edildi⁹.

Padişah, İttifak Senedi'ni imzalamakla, hükümdarlık müessesesinin bazı kayıt ve şartlar altına alınmasını, istemeyerek de olsa, kabul etmiştir. Böylece ilk defa padişahın otoritesi sınırlandırılmış ve ülkede derebeylik sistemine benzer mahallî otoritelerin varlığı meşrulaştırılmıştır¹⁰.

² Özcan Mert, "Osmanlı Devleti Tarihinde Ayânlık Dönemi", *Osmanlı*, C. VI, YTY, Ankara 1999, s. 175.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Ayân", *İA*, C. 2, MEB, İstanbul 1979, s. 41; Özcan Mert, "II. Mahmut Döneminde Taşradaki Merkezîyetçilik Politikası", *Türkler*, C. XIII, YTY, Ankara 2002, s. 720.

⁴ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev.: Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, s. 233; İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim*, 2. Baskı, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2004, s. 7.

⁵ Fuat Köprülü, "Ayân", *İA*, C. 2, MEB, İstanbul 1979, s. 41.

⁶ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, TTKB, Ankara 1994, s. 125-129.

⁷ Özcan Mert, "II. Mahmut Devrinde Anadolu ve Rumeli'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu (1808-1839)", *TDA*, S.18, Haziran 1982, s. 37; Özcan Mert, "agm.", *Osmanlı*, s. 176-177.

⁸ Aybars Pamir, "Osmanlı Egemenlik Anlayışında Sened-i İttifak'ın Yeri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 53, S. 2, Yıl: 2004, s. 71.

⁹ Bilâl Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 1991, s. 48-49; Mert, "agm.", *TDA*, s. 40-41; Alaaddin Yalçinkaya, "III. Selim ve II. Mahmut Dönemleri Osmanlı Dış Politikası", *Türkler*, C. XII, YTY, Ankara 2002, s. 644-645; "Sened-i İttifak"ın tam metni ve ilavesi için bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet Osmanlı Tarihi*, C. V, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994, s. 2247-2257; Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1995, s. 19; Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 13-17.

¹⁰ Eryılmaz, *age.*, s. 51; Gülnihal Bozkurt, "Tanzimat ve Hukuk", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, TTKB, Ankara 1994, s. 271; Ebubekir Sofuoğlu, *Osmanlılar Devrinde İslahatlar ve I. Meşrutiyet*, Bilimevi Basın Yayım, İstanbul 2004, s. 71.

II. Mahmut, bu senedi, âyan ve hanedanların, merkezî idarenin otoritesi altına alınmasında bir araç olarak kullanmıştır. Sultan, ilk fırsatta bu belgenin oluşmasında rol oynayanları etkisiz hâle getirerek belgeyi hükümsüz saydığını göstermiştir¹¹. Her ne kadar âyanlarla anlaşma yapmışsa da bu, o zamanki şartların bir gereği idi. Padişah, 1812-1820’li yıllar arasında kademeli bir şekilde, önce Balkanlar’da daha sonra Anadolu ve Ortadoğu’da devletin buyruklarını yerine getirmeyen âyanları ortadan kaldırdı¹². Bunlardan devletin buyruklarını yerine getirenler, vezirlik rütbesi verilerek bazı vilâyetlere vali olarak tayin edildi ve hanedanlarına da dokunulmadı. Bu dönemde âyanlık, halkla devlet arasındaki ilişkilerde hâlâ önemli bir kurumdu. Bu yüzden büsbütün ortadan kaldırılmadı. Bunu birden kaldırmanın yaratacağı boşluk düşünüldüğünden, bunların bazı görevleri, önce, 1826’dan sonra kurulan “Sandık Eminliği”ne aktarıldı. Daha sonra, İstanbul (1829) ve Anadolu’daki köy ve mahallelerde (1833) “muhtarlık” örgütü kurulunca, âyanların işlevleri tamamıyla ortadan kalktı. Görevleri kendiliğinden sona eren bu kişilere askerî “Redif”¹³ teşkilatında vazife verildi; böylece âyanlık kurumu tarihe karıştı¹⁴.

1. II. Mahmut Dönemi Merkezileşme Faaliyetleri

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ortaya çıkan değişme eğilimleri, toplumsal dinamiklere hareketlilik getirememiş; merkezî otoriteye daha fazla güç kazandırma çabaları ile sonuçlanmıştır. Merkezî otorite, kendisinin zayıflamakta olduğunu görerek eski gücünü toparlama çabasına girmiştir. Diğer taraftan, XVIII. yüzyıldan itibaren sanayileşme, merkezîyetçi bir devlet eğilimini güçlendirmiştir¹⁵. Modern çağda merkezîyetçilik, devletlerin büyük ölçüde mâlî, idarî, hukukî alanlarda standartlaşmasını ve bütüncül kontrol kurmalarıyla ortaya çıkmasını sağlayacak bir özellik gösterir. Merkezîyetçi devlet, uzmanlaşan ve kalabalıklaşan bir bürokrasiye, toplumun üzerindeki güçlü kontrol sebebiyle de gittikçe mükemmelleşen bir bürokratik kayıt sistemine sahiptir. Kısacası merkezîyetçilik, bir anlamda bürokrasinin gücü demektir. Bu güç, mutlak bir iktidar tarafından kullanılabilmesi gibi, denetlenebilen bir iktidarın emrinde de olabilir. Ama merkezîyetçi bürokrasinin gelişmiş teknolojiyi kullanarak kontrol gücünü artırması evrensel bir olgudur¹⁶.

II. Mahmut, modern bir ordunun kurulması yoluyla merkezî devleti güçlendirmeyi amaçlıyordu. Onun bütün reformları, bu amacın araçları olarak yorumlanabilir. Yeni bir ordunun kurulması para isterdi. Para da daha etkili bir vergilendirmeye sağlanmak zorundaydı. Etkili bir vergilendirme de ancak modern usullerle ve etkili bir merkez ve taşra bürokrasisi sayesinde başarılabilirdi. Devletin denetimde bulunabilmesi için daha iyi iletişim araçlarına, padişahın ihtiyaç

¹¹ Eryılmaz, *age.*, s. 52; Kemâl H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, Çev.: Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2002, s. 83-86.

¹² Stanford I. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev.: Mehmet Harmancı, C. II, e Yayınları, İstanbul 1983, s. 40-45; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül -Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. III-IV, Sadeleştirilen Neşet Çağatay, TTKB, Ankara 1980, s. 247-250; Yücel Özkaya, “Merkezi Devlet Yapısı’nın Zayıflaması Sonuçları: Ayânlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar”, *Osmanlı*, C.VI, YTY, s. 171; Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Alfa Yayınları, İstanbul 2006, s. 23.

¹³ Abdülaziz döneminde kurulan askerî bir teşkilattır. Buna göre askere alınan kişi dört yıl muvazzaf, iki yıl ihtiyat askerliği yapar ve bu şekilde nizami askerlik süresi biterdi. İki yıllık ihtiyat süresi duruma göre ya silah altında ya da terhisten geçerdi. Altı yıllık askerlik vazifesini yapanlara nizamiye askerî denirdi. Bundan sonra 14 yıl daha askerlik hizmetiyle mükellef bulunur, savaş veya takım için çağrılırdı. Bunlara Redif askerî denirdi. Bundan sonra dört yıllık müstahfizlik süresi gelir ve sonunda askerlik biterdi. Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Bilimevi Basın Yayım, İstanbul 2010, s. 539.

¹⁴ Eryılmaz, *age.*, s. 54; Mert, “agm.”, *Osmanlı*, s. 178; Sâlahi R. Sonyel, *Minorities and The Destruction of the Ottoman Empire*, *Turkish Historical Society Printing House*, TTKY, Ankara 1993, s. 144.

¹⁵ Himmet Hülür ve Güney Akça, “İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri”, *TAD*, S. 311, 2005, s. 321; Mustafa Sönmez, *Doğu Anadolu’nun Hikâyesi Kürtler Ekonomik ve Sosyal Tarih*, 2. Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara 1992, s. 80.

¹⁶ Ortaylı, *age.*, s. 121.

duyduğu yeni usuldeki asker ve sivil memurları yetiştirmek için de yeni eğitim türlerine gereksinim vardı. II. Mahmut yerleşik düzenin kurumlarını kaldırarak, bunları zararsız hâle getirmede seleflerine göre daha gayretli idi¹⁷.

II. Mahmut, taşradaki âyan kuvvetlerinden sonra İstanbul'da yenileşme hareketlerine muhalefet eden yeniçerilerle bir kısım ulemaya mutlak hâkimiyetini kabul ettirmek üzere harekete geçti. Yerleşik düzene baş eğdirmekte dönüm noktası, 17 Haziran 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıydı. Bu ocağın ortadan kaldırılmasına "Vak'a-i Hayriye" (Hayırlı Olay) denilmiştir¹⁸. Yeniçeri Ocağı'nın yerine "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye" adıyla yeni bir ordu kuruldu. Padişah, yeni kurulan bu ordunun başındaki kişiyi "Serasker" sıfatıyla atayarak Osmanlı ordusundaki farklı kıt'aların eskiden beri süregelen özerkliğine son vermiş, böylece ordu üzerinde gelecekte de siyâsî hâkimiyetini sağlama almış oldu¹⁹.

II. Mahmut, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmakla ilmiye zümresini, devlet işlerinde güç aldıkları askerî güçten yoksun bırakmış oldu. Padişah, ilmiye zümresinin çok önemli iki alandaki gücünü dizginlemek için onların bu zayıf düşmüş konumundan yararlanıp 1834 yılında Evkâf Nezareti'nin kurulmasını sağladı. Böylece ulemanın zenginlik kaynağı olan vakıf arazileri üzerindeki hâkimiyetine son verildi. Bunun sonucunda gücünden çok şey kaybeden ilmiye mensupları, padişaha bağlı birer memur hâline geldiler²⁰. II. Mahmut böylece din kurumu üzerindeki denetimini de daha önce orduda yaptığı gibi merkezileştirdi²¹.

II. Mahmut, ülkeye hâkim olmak ve devlet gelirlerini toplamak için modern bir ordunun yetmeyeceğini, etkili bir bürokrasi örgütüne gerek olduğunu kavramıştı. Bunu başarmak için padişahın merkezdeki girişimleri de üç hususu içermekteydi. Önce, kalemlerde çalışanlara tek tek ve topluca daha güvenli bir statü sağlamak için birtakım önlemler aldı. 1826'da, eskiden beri sürmekte olan gözden düşmüş yüksek mevki sahibi devlet adamlarının servetini müsâdere etme âdetini kaldırdı. 1834'te bütün yüksek devlet memurları için âdet hükmünde olan her yıl yeniden tayin usulünü kaldırdı. Kalemlerde çalışanların gelirini oluşturan ve yaptıkları işlerin karşılığı olarak aldıkları ücretin yerine çalışanlara düzenli aylık uygulamasını getirdi. Ertesi yıl, modern bir hiyerarşik rütbe sistemini uygulamaya soktu ve aynı zamanda loncavarî eski meslek eğitimi sistemi yerine, resmî bir eğitim sistemi getirmeye çalıştı. İkinci olarak, Bâbîâlî'nin gelenekleşmiş, pek az farklılaşmış yönetim sisteminin yerine, merkezî devletin amaçlarıyla bağdaşır bir iş bölümü getirdi²². III. Selim'in reform politikaları sonunda, bir zamanlar Osmanlı hükümet yaşamının merkezi olan Divan-ı Hümâyûn, artık yerini büyük ölçüde Bâbîâlî'ye bırakmıştı. Bâbîâlî, iç ve dış işlere ayrılan alt bölümleriyle sadrazam ve reisü'l-küttap tarafından yönetilmekteydi. Divan-ı Hümâyûn'da var olmasına rağmen bu ikisi arasında kesin bir yetki ve görev sınırı yoktu.

¹⁷ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev.: Yasemin Saner Gönen, 14. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 64; Caroline Finkel, *Rüyadam İmparatorluğa Osmanlı İmparatorluğun Öyküsü 1300-1923*, Çev.: Zülal Kılıç, Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 391.

¹⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *age.*, s. 1950-1974; Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anişis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, C. I, YKY, İstanbul 1999, s. 98-100.

¹⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, TTKB, Ankara 1995, s. 144-150; Abdurrahman Şeref Efendi, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Hzl. Musa Duman, Bilimevi Basın Yayım, İstanbul 2005, s. 387-389; Mustafa Nuri Paşa, *age.*, s. 253-256; Zürcher, *age.*, s. 65.

²⁰ Mert, "agm.", *TDA*, s. 49; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev.: Metin Kırıatlı, TTKB, Ankara 2004, s. 93-95; Ejder Okumuş, "II. Mahmut Dönemi Yenileşme Çapaları", *Türkler*, C. XIV, YTY, Ankara 2002, s. 648-650.

²¹ Aslan ve Yılmaz, "agm.", s. 290.

²² Zürcher, *age.*, s. 67; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Ağaç Yayınları, İstanbul 1992, s. 63-66.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

Yönetimde uzmanlaşmış bilgi ve etkinlik ihtiyaçları sebebiyle, II. Mahmut, merkezî hükümeti görevleri itibariyle bakanlıklara bölme sürecini başlattı. Yasama ve yürütme görevleri ayrıldı²³.

Bakanlıkların yürütme görevlerini koordine etmek üzere Meclis-i Has-ı Vükela, Meclis-i Has ya da Meclis-i Vükela adı verilen ve başvekilin (sadrazam) başkanlığında bir kabine kuruldu. Bu kabine aynı zamanda “hükümet” politikası oluşturacak ve yaşama önerileri hazırlayıp Padişah’a sunacaktı²⁴.

Mustafa Reşit Paşa’nın önerisiyle Padişah 1838’de bir dizi danışma meclisleri kurdu. Eski ve yeni pek değerli memurlardan oluşan bu meclisler hem yasama önerilerini gözden geçirecekler hem de yenilerini önereceklerdi. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adlîyye²⁵ sarayda toplanarak “düzenli ve yerleşmiş” bir devlet yaratma amacına yönelik çalışmalar yapacaktı. Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âli’de de toplanarak askerlik yasaları dışındaki diğer yasama işleriyle uğraşacaktı. Askerlik işleri 24 Mart 1838’de üçüncü meclis olarak Bâb-ı Serasker’de toplanan Dâr-ı Şûrâ-yı Askeriyye’ye bırakılmıştı.

Merkezî idarenin etkisini artırmak ve İmparatorluğun gücünü halk üzerinde hissettirebilmek için eyaletlerin merkeze bağlanması sağlanmıştır. Merkezden eyaletlere atanan ve merkeze bağlı çalışan memurlar aracılığıyla bu yapılanmanın eyaletlerde de yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır. Merkezîyetçi bürokratik yapılanma doğrultusunda vilayet yönetimlerinde valilerin maaşa bağlanmasıyla merkezî idareden bağımsız olarak vergi toplayıp harcamalarının önüne geçilmiştir. Yine köy ve mahalle muhtarlıklarının kurulması, nüfus sayımının yapılması, posta teşkilatının kurulması ve yabancı ülkelere seyahat için pasaport uygulamasına geçilmesi, merkezîyetçi bir bürokratik devletin kurulması adına atılmış önemli adımlardır²⁶.

1835 yılına gelindiğinde merkezî hükümet kalemiye, seyfiye ve ilmiye olmak üzere üçlü bir yapıya kavuşturulmuş ve vergi sisteminde kurumlaşmayı sağlamak için mültezimler yerine maaşlı “muhasıllar” görevlendirilmiştir²⁷.

Merkezî devlet ayrıca reformları hayata geçirecek bir aydın kadrosuna da ihtiyaç duymaktaydı. II. Mahmut döneminin sonlarına doğru reform düşüncesini benimseyen bürokratların ve devlet adamlarının sayısı oldukça fazlaydı. Bu bürokrat ve devlet adamları, devletin umûr-ı kalemiyyesinde yetişmiş ve tecrübe kazanmış kişilerdi. Bunlar Bâbîâlî’nin hariciye ve mülkiye işlerinde çalıştıklarından, ülkenin iç ve dış sorunlarına yabancı değillerdi. Tanzimat döneminin mimarları kabul edilen Mustafa Reşit Paşa (1800-1858), Mehmet Emin Âli Paşa (1815- 1871) ve Fuat Paşa (1815-1869) hep böyle bir geçmişe sahiptiler. Bu paşalar Bâbîâlî’nin Tercüme Odası’nda Fransızca öğrenerek devletin daha çok dış işlerinde görev almışlardı. Bunların amacı, Osmanlı Devleti’nin kurumlarına Avrupaî bir biçim vermektir. Tanzimat hareketi, sayıları az da olsa böyle bir kadroya dayalı olarak gerçekleşti²⁸.

2. II. Mahmut Dönemi Merkezîyetçiliğin Doğu Vilayetlerinde Uygulanması

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Doğu vilayetlerinin Osmanlı İmparatorluğu’na dâhil edilmesinden sonraki idarî yapıları, İmparatorluğun diğer bölgelerinden farklı olmuştur. Bir kısım vilayetler, merkezden atanmış valilerin yerine, kendilerine Osmanlı unvanları verilmiş, bölgelerinde etkili

²³ I. Shaw ve K. Shaw, *age.*, s. 66; Robert Mantran, *Osmanlı Tarihi II*, Çev.: Server Tanilli, Alkım Yayınevi, İstanbul 2004, s. 45.

²⁴ I. Shaw ve K. Shaw, *age.*, s. 67.

²⁵ Meclis-i Vâlâ-i Ahkâmı Adliye hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Seyitdanoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTKB, Ankara 1994, s. 1.

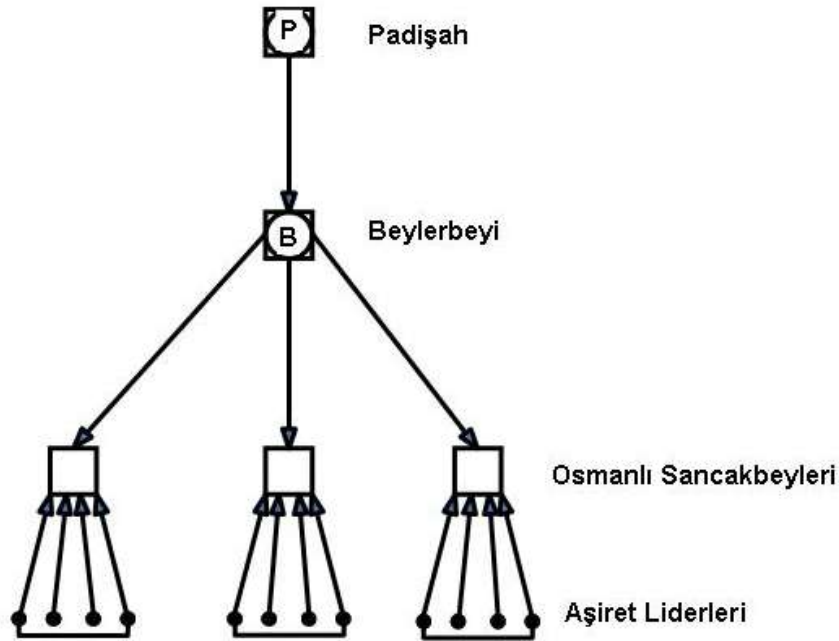
²⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 25. Baskı, Alkım Yayınları, İstanbul 2006, s. 46; Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform, Bâbîâlî*, Çev.: Latif Boyacı- İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 120-121; Hülür ve Akça, “agm.”, s. 326.

²⁷ Musa Çadircı, *age.*, s. 22; I. Shaw ve K. Shaw, *age.*, s. 68.

²⁸ Bilâl Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, s. 59; Ortaylı, “agm.”, s. 441-447.

Kürt aileleri tarafından yarı özerk bir şekilde yönetiliyordu. Kürt emirliklerinin zamanla güçlenmesi ile birlikte bu durum, merkezce tanınan bazı ailelerin diğer aileler üzerindeki nüfuzunu da artırmıştı. Bu emirliklerin özerkliklerinin boyutları farklıydı. Çoğunlukla da emirlerin sözde bağlı buldukları bölge valileri ile olan ilişkilerine, mevcut askerî ve ekonomik dengelere göre değişiyordu. Bazı emirlikler daha XVII. yüzyılda merkezî denetimi altına alınmıştı; ne var ki, merkezî yönetim XVIII. yüzyıl boyunca güçten düştükçe, İmparatorluğun farklı bölgelerinde ortaya çıkan “âyan” tipi feodal yapıların benzerleri XIX. yüzyıl başlarında Doğu vilayetlerinde de ortaya çıktı²⁹. Bunlar arasında en önemlileri; güneyden kuzeye doğru Süleymaniye’yi merkez alan Baban; Revanduz’u merkez alan Soran; Amidiye’yi (İmadiye) merkez alan Behdinan; Çölemerik’i merkez alan Hakkâri; Cizre’yi merkez alan Bohtan Emirliği’dir³⁰.

Şekil-1. II. Mahmut Öncesi Doğu Vilayetlerinde Kürt Feodal Yapısı³¹

II. Mahmut, İmparatorluğun iç idaresinin yeniden düzenlenmesi ve modernleştirilmesi gereğine inanmaktaydı. İktidarın kendi elinde merkezleştirilmesi için hem başkentte, hem de taşrada bütün aracı otoritelerin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Veraset, gelenek veya halk desteğinden gelen bütün iktidarlar kaldırılarak hükümdarın iktidarı, imparatorlukta tek otorite kaynağı olarak kalacaktı³². 1806-1812 Rus Savaşı’nın hemen ardından merkezleştirme politikasını başlatan Sultan II. Mahmut, bu amaçla kendisini iktidara getiren yarı bağımsız âyanı ortadan

²⁹ A. Haluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, 4. Baskı, Turan Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s. 106.

³⁰ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri 1817-1867*, Doz Yayınları, İstanbul 2007, s. 24.

³¹ Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev.: Nilay Özok- Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 88.

³² Lewis, *age.*, s. 90.

kaldırmak için harekete geçti³³. İlk olarak 1812-1817 yıllarında Anadolu'daki büyük âyanlar ortadan kaldırılmış ve aynı 1814-1820 yılları arasında Balkanlar'da gerçekleştirmiştir. Doğu vilayetlerinde ise durum daha farklıydı. Orada hemen hemen yarı bağımsız durumda olan Kürt ve Yezidi beylerini, yani büyük aşiret koalisyonlarına hâkim olan emirleri yola getirmek biraz daha güç olacaktı³⁴.

2.1. Reşit Paşa Dönemi Doğu Vilayetlerinde Merkezileşme Faaliyetleri (1827-1836)

Padişah II. Mahmut, Doğu vilayetlerindeki ıslahat programını gerçekleştirmek amacıyla Sivas valiliğine Reşit Paşa'yı³⁵ atadı (1833). Reşit Paşa Rumeli'de olduğu zaman Arnavutluk'un ıslahına çalışmış ve buradaki asilere karşı sert tutumuyla şöhret kazanmıştı. Paşa'ya verilen görev bölgeyi ıslah ederek burada devlete bağımlı olmayan unsurları denetim altına almaktı. Bunun için oldukça geniş yetkilerle donatılmıştı. Keban ve Ergani Maden-i Hümayunları ile Diyarbakır ve Rakka eyaletleri onun yönetimine bırakılmıştır. Kolaylıkla asker ve zahire tedarik edebilmek için Muş yöresinin idaresi de kendi isteği üzerine ona verilmişti. Böylece Sivas'tan Van'a, Hakkâri'nin batısından Musul'un Kuzeyine kadar uzanan oldukça geniş ve bir o kadar sorunlu bölge doğrudan Reşit Paşa'nın denetimine girmiştir³⁶.

Reşit Paşa'yı zor bir görev beklemekteydi. Zira bu bölge yüzyıllardır kendi haline bırakılmış gibiydi. Dersim'den Musul'a kadar bölgenin her tarafı başına buyruk yaşayan derebeyleri ve aşiret reisleriyle doluydu. Bunlar arasında en güçlü olanı Revanduz Beyi Mehmet Paşa'ydı. Cizre, Mardin ve Musul bölgesi de tümüyle onun kontrolü altındaydı³⁷.

Reşit Paşa'nın Revanduz, Hakkâri ve Kuzey Irakta Sincar bölgesinde yapmaya çalıştığı idarî düzenlemeler, bölgede 1830'da birçok yeni ve büyük isyanın başlamasına sebep oldu³⁸. Bu isyanlar içerisinde en önemlileri; Bedirhan Bey, Said Bey, Revanduzlu Kör Mehmet Paşa³⁹ ve Soran aşireti reisi Mir Muhammed isyanlarıdır⁴⁰.

³³ Martin Van Bruinessen, "Aşiretler ve Devlet", *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev.: Banu Yalkut, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 269.

³⁴ Zürcher, *age.*, s. 51; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. IX, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1996, s. 226-229; Finkel, *age.*, s. 381-383.

³⁵ 1826 yılında Sivas valiliğine atanan Reşit Paşa, Gürcü asıllıdır. II. Mahmut'un sağ kolu olarak ifade edilmesine rağmen reformlara pek yatkın birisi değildir. Reşit Paşa, Osmanlı ordusunun doğu kanadının seraskeriydi (mareşal). Osmanlı ordusunun başındayken, 1832 yılı Ekim ayında Konya savaşında Mısırlı İbrahim Paşa'ya yenildi ve esir düştü. Martin Van Bruinessen, Reşit Paşa'nın Doğu harekâtı sırasında izlediği stratejiler için askerî bir deha ifadesini kullanır. Lewis, *age.*, s. 105; Bruinessen, "agm.", s. 270.

³⁶ Fatih Gencer, *Merkeziyetçi Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2010, s. 19-20. Bkz. Wadie Jwadih, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihsel Kökeni ve Gelişimi*, Çev.: İsmail Çek ve Alper Duman, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 114; Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleri Üstüne Gizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar*, Öz-ge Yayınları, Ankara 1993, s. 54.

³⁷ Gencer, *a.g.t.*, s. 20.

³⁸ Çay, *age.*, s. 286; Robert Olsen, *The Emergence of Kurdish Nationalism And The Sheikh Said Rebellion 1880-1925*, University Of Texas Press, Texas 1989, s. 6. XIX. yüzyılda meydana gelen bu isyan hareketleri, devlete karşı bir hareket olmaktan ziyade, yerel yöneticilerin keyfi uygulamalarına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Anadolu'nun bazı eyaletlerinde buna benzer hadiselerin meydana gelmiş olması, büyük ölçüde merkezî otoritenin zayıflamasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple, oluşan bu isyanların siyasi, dinî veya etnik bir mahiyeti bulunmamaktadır. İbrahim Yılmazçelik, "XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinde Yönetim Halk Münasebetleri", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Eser Ofset Matbaacılık, Samsun 1993, s. 387.

³⁹ İsmi, Osmanlı belgelerinde Revanduz Beyi, Revanduzlu Mehmed Bey veya Paşalık unvanı aldıktan sonra Revanduzlu Mehmed Paşa olarak ifade edilir. Kürtler tarafından Mir Muhammed olarak adlandırılmış ve tanınmıştır. Bir gözü kör olduğundan Mir Muhammed, Kore olarak da bilinir. Hakan, *age.*, s. 68.

⁴⁰ V. Minorsky vd., *Kürtler – Kürdistan*, Çev.: Kamuran Fıratlı, 2. Baskı, Doz Yayınları, İstanbul 2004, s. 99.

Bu ilk merkezîleştirme girişimine tepki olarak isyan eden emirlikler, uluslararası politik durum ve Osmanlı-Mısır gerginliğinden de yararlanarak eski parlak günlerini geri getirdiler ve çok geniş arazileri işgal edip merkezî otoriteye başkaldırdılar⁴¹.

Reşit Paşa, Doğu vilayetlerinde otoriteyi yeniden kurmak amacıyla bölgeye yönelik askerî hazırlıklara başladı. Kendisine yardımcı olmak amacıyla Padişahın yaveri Semih Paşa'nın komutasında ikinci bir ordu hazır duruma getirildi. Semih Paşa'nın ordusunun yolu, Trabzon-Erzincan üzerinden Van Gölü'ne doğru İmparatorluğun kuzeydoğu bölgelerinden geçmektedir⁴².

Reşit Paşa'nın ordusunun yolu ise; Samsun, Sivas ve Malatya üzerinden daha doğuya gitmektedir. Bu ordunun asıl amacı, Soran Emiri Mir Muhammed'i itaat altına almaktır⁴³. Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa ve Musul valisi İnce Bayraktar Muhammed Paşa ise, gerektiğinde kuvvetlerini Reşit Paşa'nın emrine verme talimatı aldılar⁴⁴.

Reşit Paşa, 1833 yılında bölgede denetimi yeniden sağlamak ve askerî harekâtı gerçekleştirebilmek için öncelikle Karadeniz'den Diyarbakır'a silah taşımak üzere 645 km. uzunluğunda askerî bir yol inşa ettirdi. 1834 ve 1835 yıllarında Anadolu'nun ortasında ve kuzeydoğusunda yaşayan Kürtleri itaat altına aldı. İtaat altına alınanlar arasında Yezidi reisi Rıdvanlı Mirza Ağa da vardı. Aynı dönemde Osmanlı ordusu Urfa'yı yeniden kontrol altına alarak Mardin'deki isyanı bastırdı⁴⁵. Reşit Paşa, aynı yıl büyük Şammar aşireti reisi Sofuk'u yakalayıp İstanbul'a gönderdi. Sincarlı Yezidilerle, Telaferli Türkmenleri de itaat altına alarak Sason-Mafkan bölgesini kontrol altına aldı⁴⁶. 1835 yılı baharında Reşit Paşa, çoğunluğu Yezidilerden oluşan Garzan bölgesi üzerine yürüdü; bu bölgeyi ve Yezidhane'yi Ağustos 1835'te kontrol altına alarak Diyarbakır bölgesi aşiretleri ile de anlaştı⁴⁷.

Reşit Paşa, 10 Recep 1251 (1 Ekim 1835) tarihinde Dersaadet'e yazdığı raporda, Cizre ile ilgili olarak bu sancağın, Diyarbakır eyaleti dâhiline bulunmasına rağmen bir müddetten beri Revanduz Beyi Mehmet Paşa'nın elinde olduğunu, ismi geçen kişinin bir takım asker göndererek Cizre, Midyat, Siirt ve Şirvan taraflarında tahrik ve tazyike sebep olduğunu bildirmektedir. Ayrıca, Cizre alınmadan bölgede tahriklerin önünün alınamayacağını, ancak buraya sahip olunduğu takdirde Diyarbakır eyaletinin tam anlamıyla düzen ve huzura kavuşacağını ifade etmektedir⁴⁸.

Reşit Paşa'nın, yaptığı askerî harekâtlarla bölge üzerindeki etkisini gün geçtikçe artırdığı görülmektedir. Bölgenin istikrara kavuşmasında Cizre'nin kilit rol oynadığı fikrinde olan Reşit Paşa, 1835 yılı sonlarına doğru ağır kış şartları ve Mısır meselesi sebebiyle harekâtı ertelemek zorunda kalmıştır. Bölgedeki seferlerine zaman zaman ara vermek zorunda kalan Reşit Paşa, 1836 baharında Cizre üzerine yeniden yöneldi⁴⁹. Harekât sırasında Cizre emiri olan Seyfettin⁵⁰, Osmanlı birliklerini bir hayli uğraştırmış; fakat sonuçta kaçarak Bağdat Valisi'ne sığınmış ve validen

⁴¹ Bruinessen, "agm.", s. 270.

⁴² Ahmet Kahraman, *Kürt İsyanları Tedip ve Tenkil*, 2. Baskı, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2004, s. 37.

⁴³ M.S. Lazarev vd., *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, Çev.: M. Aras, İstanbul 1998, s. 124; Ersal Yavi, *Kürdistan Ütopyası*, Yazıcı Yayınevi, İzmir 2006, s. 34-35.

⁴⁴ Jwadih, *age.*, s. 114.

⁴⁵ John S. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, Çev.: İbrahim Bingöl, 2. Baskı, Avesta Yayınları, İstanbul 2007, s. 133.

⁴⁶ Jwadih, *age.*, s. 115.

⁴⁷ BOA, *HAT*, 447/22311-A, Lef: 2; BOA, *HAT*, 377/20477-H, Lef: 3.

⁴⁸ BOA, *HAT*, 447/22311-A, Lef: 2.

⁴⁹ Hakan, *age.*, s. 77.

⁵⁰ Reşit Paşa'nın Doğu harekâtı sırasında (1836) Cizre Beyi bulunan Emir Seyfettin'in ne zaman ve nasıl bu göreve geldiği konusunda kaynaklarda ve arşiv belgelerinde aydınlatıcı bilgi yoktur. Oysaki 1821'den beri Bedirhan Bey, Cizre ve Bohtan Emiri'dir. İhtimal ki, Revanduz Emiri, Cizre'yi ele geçirdiği dönemde geçici olarak buraya Bedirhan Bey'e göre daha ılımlı biri olan Seyfettin Bey'i geçirmiştir. Cizre'nin yeniden Osmanlı Devleti'nin kontrolüne geçmesi sonrası Bedirhan Bey'in harekât sırasında izlediği devlet yanlısı politikadan dolayı ödül olarak Cizre Emirliği'ne yeniden getirilmesi bu düşüncüyü doğrulamaktadır. BOA, *İ.MSM*, 48/1229, Lef: 17.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

affedilmesi için aracı olmasını istemiştir. Bu talebi kabul edilerek kendisine konak ve vazife verilerek taltif edilmiştir⁵¹.

Bedirhan Bey, Reşit Paşa'nın Cizre harekâtı sırasında Osmanlı birliklerine karşı koymamıştır⁵². Bu tavrından dolayı Paşa, Bedirhan'ı yanına çağırarak ona güvenlik teminatı vermiş ve onu Cizre Bey'i olarak tayin etmiştir. Bedirhan Bey, Reşit Paşa'nın kendisine gösterdiği imtihat ve güven sonrasında hükümet tarafından "Cizre ve Bohtan Mütesellimi"⁵³ ve "Asâkiri Redife Miralaylığı" unvanları ile ödüllendirilmiştir⁵⁴. Kardeşi Seyfettin Bey de, Bedirhan Bey vasıtasıyla

⁵¹ BOA, İ.MSM, 48/1225, Lef: 4.

⁵² Bedirhan Bey, Reşit Paşa'nın Doğu harekâtı sırasında en küçük bir karşı koyma hareketinde bulunmazken ideolojik kaynakların pek çoğunda Bedirhan Bey'i efsaneleştirme adına bilimsel tarih metodolojisinden uzak hayalî birtakım mücadele ve kahramanlık senaryoları üretilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan o döneme ait yer alan resmî kayıt ve tutanakların tamamı bizim yukarıdaki ifadelerimizi doğrular niteliktedir. "Zekeriya Paşa hazretleri bendeleri tezkere-i mezkûrelerinde hâlâ nevâhi-i merkûme mütesellimi bulunan Bedirhan Bey'in Ferikân-ı kirâmdan atıfletli Hamdi Paşa bendeleri vâsıtasıyla müteveffâ Reşit Paşa'ya 'arz-ı dehâlet eylediğini beyân ve tezkir eylemiş iseler de hakikati şu vehledir ki müteveffâ-yı müşârûn-ileyhin Cezire üzerine hareketinde mir-i müma-ileyh Mir Seyfettin ile bi'l-ittifâk müteveffâ-yı müşârûn-ileyhin refâkatinde bulunan asâkir-i muntazama ve gayr-ı muntazamaya karşı durarak hayli dağdağa ve telâş virmiş ve birkaç gice müte'âkiben şebhün iderek müteveffâ-yı müşârûn-ileyhi ziyâde ıztrâba düşürmüş ve bil-âhire bi-lutfehu te'ala kuvve-i fâhire Devlet-i 'Aliyye'ye tâb-âver olamayarak 'ârfirârî irtikâb itmiş iseler dahi mir-i müma-ileyhüma tek durur malûleden olmayub bir aralık uygunsuzluğa tasaddi ideceklerini müteveffâ-yı müşârûn-ileyhin vefâtından sonra âker-i mütehassıslarının Diyarbekir'e vürüd-ı 'abidânemde müma-ileyh Bedirhan Bey başına bir takım haşerât cem'îyle Bohtan havâlisinde gezinmekte olduğu tahkik olunarak def' -ilgası için müşârûn-ileyh Hamdi Paşa bendeleri iki alay asâkir-i mansûre ve birtakım başıbozuk asker ile Cezire taraflarına ta'yin ve çâkerleri dahi Sincar üzerine 'azimetle tâli'-i nusrat-metâli'-i hazret-i padişâhiâ asâriyle Sincar ve Tel'afer eşkıyası te'dib ve ol-havâli teshir olunduktan sonra mir-i müma-ileyh kuvve-i fâhire-i saltanat-ı seniyyeyi görerek başında bulunan cem'iyet ile müşârûn-ileyh Hamdi Paşa bendelerine 'arz-ı dehâlet ve cem'iyet-i mezkûreden üç beş yüz adam tutub asâkir-i mansûre alaylarına virerek ibrâz-ı hüsn-i hizmet eylediğine binâ-en Ferik-i müşârûn-ileyh bendeleri vâsıtasıyla taraf-ı çâkerânemden i'tâ-yı re'y ve emniyetle Diyarbekir'e celb ve te'min ve sâye-i ihsân-vâye-i hazret-i mülûkânede binbaşılık rütbesiyle kâm-bin ve uhdesine birkaç mahallin5 mütesellimliği bil-ihâle i'âde kılınmış ve doğrusu her hâlde müedda-yı sadâkati isbât eylemiş olduğundan mu'ahharan cânib-i seniyyü'l-cevâhib Devlet-i Aliyye'den Miralaylık rütbe-i refi'ası ihsân ve ânın vâsıtasıyla dahi müma-ileyh Mir Seyfettin celb ile taraf-ı saltanat-ı seniyyeden Kapucubaşılık rütbesi inayetiyle mazhar-ı eltâf cenâb-ı şehriyar dâradarban olmuş ve müşirlik merkürdan infisâl-i bendeganeme kadar ikisi dahi ibrâz-ı levâzım rıza-cüyu ve sadâkat ve hayli başlıca hizmetlerde dahi istihdam ile izhâr-ı gayret etmişler." BOA, İ.MSM, 48/1225, Lef: 4.

⁵³ Mütesellim, Tanzimat'tan önce vali ve mutasarrıfların üzerinde sancak ve kazaların idaresinde memur edilenler hakkında kullanılan bir terimdir. Mütesellimlik, 16. yüzyılın ikinci yarısında karşımıza çıkmaktadır. Tanzimat'ın ilân edildiği 1839 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. 1839'da Tanzimat Fermanı ile İmparatorlukta yeniden düzenlemeye gidilirken "mütesellimlik" kurumu da ele alınmış, ıslahî mümkün görülmediğinden kaldırılarak yerine "muhasıllık" getirilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s. 29-43.

⁵⁴ BOA, İ.MSM, 48/1229; BOA, İ.MSM, 48/1228, Lef: 10; BOA, İ.MSM, 48/1226, Lef: 6; BOA, *Ayniyât Defteri*, nr. 609, s. 3-8; Ahmet Lütfi Efendi, *age.*, s. 1246; Nazmi Sevgen, "Kürtler", *BTDD*, S. 11, Ağustos 1968, s. 49; Musa Çadırcı, *Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTKB, Ankara 1991, s. 194; Sabri Ateş, *Empires at the Margin; Towards a History of the Ottoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples, 1843-1881*, Basılmamış Doktora Tezi, New York University, Department of History and Middle Eastern and Islamic Studies, New York 2007, s. 85. Osmanlı ordusunda görev yapan Alman subayı Feld Mareşal Von Moltke de 12 Mayıs 1838 tarihli mektubunda, Bedirhan Bey'e "ismi var cismi yok redif alayının Miralaylığı"nın verildiğini yazmaktadır. Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev.: Hayrullah Örs, 3.Baskı, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999, s. 220. "... atufetli Mehmed Hamdi Paşa bendelerini vâsıta ve re'y ve emniyet suretini Irâ'e ile mir-i merkumu nezdine celb ederek hakkında usül-i taltifi icrâ ve salifü'z, zikr Cizre kazası mütesellimliğini uhdesine ihale ile oraların nizâm ve iltizâmını ibkâ eylemiş ve müşârûrileyhin vefâtına değin mir-i merkumun dahi ba'zı mertebe hüsn-i hizmeti zuhura gelerek mu'ahharan eyâlât-ı mezkûre devletli Hâfiz Paşa hazretlerinin uhdelere tevcih ve ihsân-ı âli buyruldukda hakkında tahriren nevâziş ve iltifat-ı kâmileyi icrâ buyurmuş olduklarından mir-i merkum dahi emniyet-i tâtme hâsil iderek nezd-i hazretli müşârûn-ileyhe gelüp ferden başına itâ'at ve isbât-ı muedde'â-yı sadâkat eylemiş olduğundan müşârûn-ileyh hazretleri dahi mukâbelesinde kendüsünü hâk-pây-ı âli-ye bi'l' inhâ asâkir-i redife miralaylığı rütbe-i refi'asıyla Bohtan ve Hacı Behram kazalarını dahi ilhaken uhdesine ihale ile halline iâde ve i'zâm buyurmuş..." BOA, İ.MSM, 48/1225, Lef: 6.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

Diyarbakır müşirliği sırasında Bağdat Muhafızı Hafız Paşa'nın⁵⁵ hizmetine girmiş; zamanla o da devletin itimat ve güvenini kazanarak Miralaylık nişanı ile ödüllendirilmiştir. Seyfettin Bey, daha sonra Cizre'ye dönmüş ve ağabeyinin Cizre'de bulunmadığı dönemlerde onun adına yönetime vekâlet etmiştir.

Reşit Paşa'nın oğulları tarafından gönderilen pusulada, Revanduz Miri Muhammed Bey'in elinde olan Cizre'nin kontrolünün, hükümet kuvvetlerince ele geçirildiği haberi verilmektedir. Pusulanın devamında Cizre hakkında şu bilgiler yer almaktadır: "*Cizre dedikleri yer, oldukça çetin, köy ve kaleleriyle sağlam, ahali cesaretli ve cengâver olarak bu hususta pek çok zahmet ve meşakkat çekilmiş ise de Allah'a hamdolsun ki Hazreti Padişah sayesinde ele geçirilmiştir. Bunun üzerine sair asiler dahi dehalet ve itaat etmiş olduklarından Revanduz meselesinin tamamlanması sırası gelmiştir*"⁵⁶. Bölge hakkında da bilgi veren Reşit Paşa, bölge halkı arasında çatışmaların eksik olmadığını, pek çok köyde barut imalatının yapıldığını da yazısına eklemiştir.

Reşit Paşa'nın, Cizre ve Cizre Beyi Seyfettin Bey hakkındaki mektubu ise, dönemin Cizre toplumu, kültürü ve kendilerini ünlü İslam komutanı ve sahabe Halid bin Velid'in soyundan sayan Cizre Beyleri (Azizî ailesi) hakkında önemli bilgiler vermektedir. Reşit Paşa'nın kardeşine Cizre'den yazdığı 07.05.1836 tarihli mektup şöyledir: "*Cizre Bölgesi Kürtleri geçen sene gördüğümüz Kürtlere benzemeyip meğer bunlar onlardan birkaç kat fena milletmiş. İşte, Cizre Beyi Seyfettin Bey dedikleri hainin ele geçen sarayında bulunup yazıma iliştiler tarafınıza gönderilen Arapça evraklarından da anlaşılacaktır. Şöyle ki buralarda "Seyyid" ve "Şeyh" diye tabir edilen birtakım fesatçılar olup daima dağlarda gezip, tümüyle beyaz elbise giyerek her nereye gitseler bazıları "Ca-i bi Şeyhna"⁵⁷ bazılarında da "Şeyh-i ma hat"⁵⁸ diyerek, kadın ve erkek ellerini öpüp eteklerine sarılıyorlar. Bunlar kendi kabilelerine her ne söyleseler, yani "filan ile muharebe ediniz ve filan ile barışınız!" dedikleri anda öylece hareket ediyorlar. Şu şekildeki faraza iki aşiret birbirleriyle savaşmaya başlayıp, iki taraftan da tüfekler kullanılıyor iken, bu şeyhlerin biri aralarına girdiğinde derhal tüfek kesilip yerli yerine giriyorlar. Özetle bunların halleri hiçbir millette görülmemiştir. İşte zikredilen evrakın dahi hain şahsın (Seyfettin Bey'in) bu günlerde dağlarda olan şeyhinden olduğu meseleye vakıf olanlardan tahkik olunmuş ve tarafınıza gönderilmiştir. Hain şahsa bu derece hürmet ve tabir olmadan güya 'Halid bin Velid' atalarından olduğu içinmiş. Lakin öyle midir, değil midir? Orasını bilemem. Huda bilir ki bunlar hutbelerinde bile padişahımız efendimizin adını yâd etmezler. Birtakımı Revanduzlunun⁵⁹, bu havali civarlarında da Seyfettin'in ismini anıyorlar. İşte her ne kadar tafsil olursa bu haşaratın hareket ve halleri tarif olunmaz."⁶⁰*

Cizre'nin düşmesinden sonra 1836'da Osmanlı kuvvetleri, Revanduz Miri'ne karşı Reşit Paşa kumandasında harekete geçti. Bedirhan Bey de bu harekâta birlikleriyle birlikte hazır bulundu. Bağdat Valisi Rıza Paşa ve Musul Valisi Mehmet Paşa da, birlikleriyle bu harekâta destek

⁵⁵ Çerkes asıllı Hafız Paşa, 1836'da Reşit Paşa'nın Diyarbakır'da ölmesi üzerine Doğu harekâtının başına getirilmiştir. Hafız Mehmed Paşa, modern askerî yöntemlerden yanaydı ve Doğu harekâtına genç Alman subaylarından Helmut Von Moltke'yi de birlikte götürmüştü. Osmanlı ile Mısır arasındaki Nizip Savaşı'nda (Haziran 1839) Osmanlı ordusunun komutanıydı. Mısır birlikleri karşısında yaşanan yenilgi sonrasında komutanlık görevinden alınmış ve Erzurum Valiliği'ne atanmıştır. Jwadiéh, *age.*, s. 114; Lewis, *age.*, s. 105.

⁵⁶ Hakan, *age.*, s. 78. Ayrıca bkz. BOA, *İ.MSM*, 48/1229, Lef: 17.

⁵⁷ Arapça "şeyhimiz geldi" anlamındadır.

⁵⁸ Kürtçe de (Kurmanci) "Şeyhimiz geldi!" anlamındadır.

⁵⁹ Revanduz Miri, Mir Muhammed Paşa' yı kastetmektedir.

⁶⁰ Hakan, *age.*, s. 79-80.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

verdiler. Osmanlı orduları karşısında daha fazla direnemeyen Soran Beyi Mir Muhammed, 1836 yılının sonlarına doğru teslim oldu ve İstanbul'a gönderildi⁶¹.

Reşit Paşa'nın bundan sonra ki amacı Anadolu sınırına dayanmış olan Mısır ordusuna karşı bölgede gerekli hazırlıkları yapmaktı. Fakat Reşit Paşa'nın 11 Kasım 1836'da Diyarbakır'da koleradan ölmesi onun bu düşüncesini gerçekleştirmesine fırsat tanımadı⁶².

Reşit Paşa döneminde Doğu vilayetlerinde merkezi otorite kurularak güvenlik sorunları büyük ölçüde halledildi. 1840 yılında bölgeyi gezen Brant, Paşa'nın seferleri sonucunda yağmaların ve ölümlerin son bulduğunu ve bölgede sağlanan asayişten ahalinin oldukça memnun olduğunu belirtmektedir⁶³.

2.2. Hafız Paşa Dönemi Doğu Vilayetlerinde Merkezileşme Faaliyetleri (1836 -1839)

Reşit Paşa öldükten sonra yerine Sivas Valiliği'ne, Sivas, Rakka, Diyarbakır Eyaleti Müşirliği unvanıyla Hafız Paşa geçirildi. Hafız Paşa'nın görev alanının önemini göz önünde bulunduran Hükümet, daha önce Reşit Paşa'nın görev alanı içerisinde bulunan yerlerde herhangi bir değişikliğe gitmeden aynen Hafız Paşa'nın yönetimine verilmesine karar verdi. Bunun üzerine Muş Sancağı, Hınıs, Tekman ve Malazgirt kazalarıyla beraber Hafız Paşa'nın yönetimine bırakıldı. Böylece Hafız Paşa'da Reşit Paşa gibi bölgeyi tek elden yönetmeye başladı. Hafız Paşa'nın görevlerinden birisi de selefinin uğraşmaya zaman bulamadığı Mısır meselesini halletmektir. Ancak daha önce bölgede tam olarak kurulamamış olan devlet otoritesini düzene konulamamış olan devlet otoritesini kurmak gerekiyordu⁶⁴.

Hafız Paşa ilk iş olarak 1837 baharında Yezidiler üzerine gerçekleştirilecek askeri harekât için hazırlıklara başladı. Yezidiler, yaşadıkları bölgede sürekli olarak sorun çıkaran bir topluluk olarak bilinmektedirler. Merkezî idarenin kendilerinden asker ile vergi talebine karşı çıkmakta ve bölgelerinden geçen kervanlara saldırmak suretiyle asayişsizliğe neden olmaktadır⁶⁵. Hafız Paşa, bölgede asayişin temin etmek ve devlet otoritesini burada yeniden kurmak amacıyla 1837 Haziranında hazırladığı askeri birliğin başına Kürt Mehmet Paşa'yı getirerek Yezidiler üzerine yürüdü. İlk önce Garzan bölgesine giren Hafız Paşa buradaki Yezidileri itaat altına aldıktan sonra Sincar Dağı Yezidilerine yöneldi. Üç haftalık bir kuşatma neticesinde Sincar Dağı Yezidileri teslim olarak itaati kabul etmesinden sonra, Hafız Paşa yönünü Telafer Yezidilerine çevirdi. Konu ile ilgili olarak merkeze göndermiş olduğu mektupta Telafer'in Sincar Dağı'na 12 saat mesafede olup iki bin haneden oluştuğunu ve halkının bir kısmının Sincarlılar gibi Yezidi olduğunu ifade etmektedir. Telafer'i kuşatan Osmanlı birlikleri karşısında tutunamayan Yezidiler, Hafız Paşa ile anlaşma yoluna gitmiş, vergi vermeyi ve devlete itaati kabul etmişlerdir⁶⁶.

Doğu'da isyan hâlinde bulunan kişilerden birisi de, Cizre bölgesindeki Sait Bey idi. Mısır ordusunu durdurmak için zaten bölgede toplanmış olan Osmanlı ordusu, Cizreli Bedirhan Bey'in

⁶¹ Sinan Hakan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmut*, Peri Yayınları, İstanbul 2002, s. 58-59; Lazarev vd., *age.*, s. 125-126; Jessica R.Eber, *Fatal Ambivalence: Missionaries in Ottoman Kurdistan (1839-1843)*, A thesis submitted to the Faculty of Wesleyan University Degree of Bachelor of Arts With Departmental Honors in History, April 2008, s. 42; Henry J. Barkey and Graham E. Fuller, *Turkey's Kurdish Question*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, New York 1998, s. 7; Çay, *age.*, s. 287; Şadillili Vedat, *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar*, C. I, Kon Yayınları, Ankara 1980, s. 28.

⁶² Gencer, *a.g.t.*, s. 39; Guest, *age.*, s. 133, Safiye Dündar, *Kürtler ve Azınlık Tartışmaları*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 93.

⁶³ Gencer, *a.g.t.*, s. 46.

⁶⁴ Gencer, *a.g.t.*, s. 48.

⁶⁵ Yurdaer Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2006, s. 70-71.

⁶⁶ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, s. 85-86; Celile Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, Çev.: Mehmet Demir, Öz-ge Yayınları, Ankara 1992, s. 116-118.

de yardımıyla Sait Bey'i itaat altına aldı. Sait Bey kalesi yıkıldı (Mayıs 1838)⁶⁷. Kalenin alınmasına Hafız Paşa'nın yanında bulunan Alman subayı Helmuth Von Moltke de katılmıştır⁶⁸.

Hafız Paşa son olarak bölgede isyan halinde bulunan Kürt beylerinden Han Mahmut ve İmadiyeli İsmail Paşa'ya⁶⁹ yönelecektir. Bunlardan Han Mahmut 1838 yılında kendi bölgesi içinde yer alan Müküs, Kavaş ve Vestan bölgelerinin dışına çıkarak stratejik önemi olan Hoşap Kalesi'ni almış, bölgenin en güçlü beylerinden biri haline gelmiştir. Aynı yıl Osmanlı Devleti'nin Van ve çevresinde başlattığı merkezileştirme politikalarına karşı gelerek isyana girişti. Bunun üzerine Hafız Paşa'nın emriyle Cizre Emiri Bedirhan Bey ile Hakkâri emiri Nurullah Bey, Han Mahmut'un üzerine saldırıya geçti. Zor durumda kalan Han Mahmut, Van Kaymakamı İshak Paşa'ya teslim oldu. 4 Kasım 1838'de Erzurum'a getirilen Han Mahmut ve kardeşleri buradan da Erzurum Müşiri Osman Paşa tarafından İstanbul'a gönderildi⁷⁰.

İmadiyeli İsmail Paşa'nın, 1838 yılında devlete karşı başlattığı isyan, Aralık 1838'de, Bağdat Valisi Ali Paşa ve Musul Valisi İncebayraktaroglu Mehmet Paşa'nın çabalarıyla düzenlenen bir harekât sonrasında bastırılmış ve İmadiye, Musul'a bağlanmıştır. Bu olay sonrasında İmadiye emir ailesi önce Bağdat'a, daha sonra da Musul'a yerleşmeye mecbur tutulmuştur⁷¹.

⁶⁷ Bilâl N.Şimşir, *Kürtçülük (1787-1923)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007, s. 24; Ahmet Özer, *Beş Büyük Tarihi Kavşakta Kürtler ve Türkler*, Barış Matbaası, İstanbul 2009, s.24.

⁶⁸ Prusyalı Teğmen (daha sonra Feld Mareşal olan) Helmuth Von Moltke, 1836-1839 yılları arasında yalnız gezi için geldiği Türkiye'de askerî uzman ve danışman olarak kaldı. Başta İstanbul ve Boğaz olmak üzere birçok yerin haritasını yaptı. Doğu illerinde küçük askerî harekâtlara katıldı. Bu harekâtlar sırasında Osmanlı birliklerinin komutanı Hafız Paşa'nın yanında Genelkurmay danışmanı olarak yer aldı. Katıldığı harekâtlardan biri de, Sait Bey Kalesi'nin alınmasıydı. Bu harekât sırasında Osmanlı ordusu içinde yer almış Bedirhan Bey'in karargâhı ile ilgili izlenimlerini kitabında etraflıca anlatmıştır. Moltke, ayrıca Mısır ordusuyla Nizip'te yapılan ve bozgunla sonuçlanan savaşta aktif bir şekilde rol almıştır. Moltke, *age.*, s. 219-231; Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, Çev.: Bedros Zartaryan ve Memi Yetkin, Med Yayınları, İstanbul 1992, s. 203-205. Richard Andree, "Feldmareşal Helmut Von Moltke'nin Türkiye Gezisi", *TDA*, Çev.: Selçuk Ünlü, S. 43, Ağustos 1986, s. 203-205.

⁶⁹ İmadiye (Amidiye) şehri Behdinan bölgesinin merkezi konumundadır İsmail Paşa İmadiye beylerinden olup Kuzey Irak'taki Baban ve Soran Kürt yöneticileri gibi Osmanlı Devleti'nden Paşalık unvanı almıştır. Hakan, *age.*, s. 88.

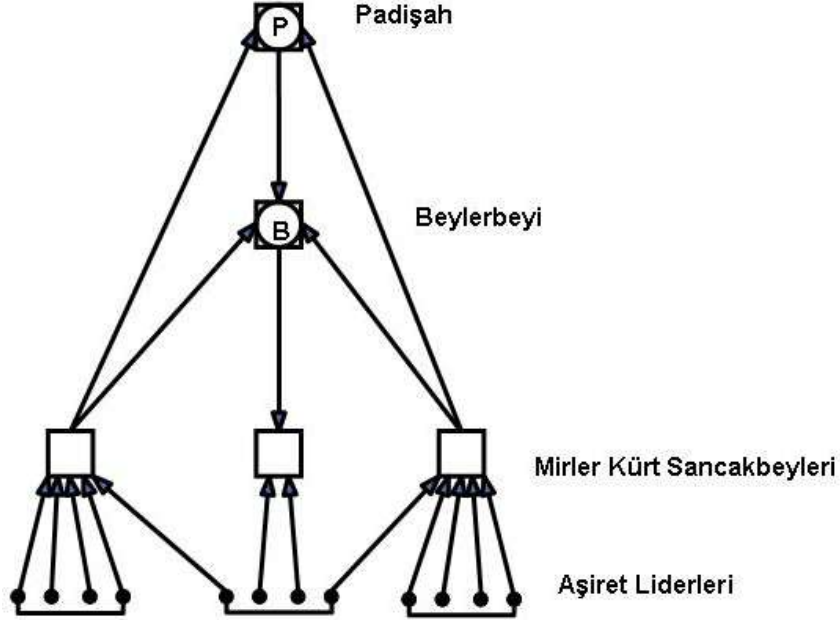
⁷⁰ Hakan, *age.*, s. 91-110.

⁷¹ BOA, *İ.MSM*, 48/1225, Lef: 43.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

Şekil-2. 19. II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşmesinin Doğu Vilayetlerinde Uygulanması Sonrası Kürt Feodal Yapısı⁷²

Osmanlı Devleti'nin 1827 yılında Reşit Paşa ile Doğu vilayetlerinde başlattığı merkezileşme politikası, onun yerine geçen Hafız Paşa ile 1839'da sona ermiştir. Bu süreç zarfında bölgede isyan halinde olan birçok feodal Kürt beyi ve aşiret lideri ordu birlikleri tarafından tamamen itaat altına alınmış ve merkezî yönetim yeniden kurulmuştur. Artık Kürt bölgelerinin yöneticileri, hükümet tarafından atanmaktadır. Ülke yönetiminin merkezileştirilmesi, bu dönemin en önemli başarılarından birisidir.

Sonuç

Osmanlı merkeziyetçiliği istisnâlı bir merkeziyetçiliktir. Zamana, şartlara ve bölgenin durumuna göre değişiklik göstermiştir. Doğu vilayetlerinde coğrafi özellikleri nedeniyle tam bir merkezî otorite kurulamamış, bundan dolayı devlet bölgede farklı bir idarî bir yapılanmaya giderek zaman zaman yerinden yönetim uygulamıştır. Bölgedeki birçok vilayet merkezden atanmış valiler yerine, kendilerine Osmanlı unvanları verilmiş Kürt beyleri tarafından yarı özerk olarak yönetilmişlerdir. Fakat bu durum merkezî otoritenin gücü ile doğru orantılı olarak değişmekteydi. Merkezi yapı daha önce Kürt beylerine verdikleri ayrıcalıkları 17. yüzyılda bölgeyi doğrudan kendi yönetimi altına alarak doğrudan merkezî denetimi altına almıştır. Ne var ki merkezî yönetimin 18. yüzyıl boyunca zayıflaması üzerine Doğu vilayetlerinde ki Kürt beyleri tekrar özerk konuma geldiler.

II. Mahmut yaptığı reformlarla Batılı devletleri örnek alarak merkeziyetçi bir politika izledi. İlk iş olarak devletin önündeki en büyük engel olarak gördüğü yarı özerk ayanları kaldırmakla işe başladı. Bunu Anadolu ve Balkanlarda büyük ölçüde başardı. Fakat merkeziyetçilik politikasının Doğu vilayetlerinde uygulamaya geçildiğinde büyük bir direnişle karşılaştı. Sahip oldukları gücü

⁷² Özoğlu, *age.*, s. 88.

ve nüfuzu kaybetmekten korkan Kürt beyleri devlete karşı isyana giriştiler. Uzun süre devleti meşgul eden bu isyanlar 1827 yılında Sivas valiliği'ne atanan Reşit Paşa ve onun yerine geçen Hafız Paşa dönemlerinde başarılı bir şekilde bölgede uygulanmış ve bölgede büyük ölçüde merkezî otorite sağlanmıştır.

II. Mahmut döneminde ortaya çıkan bu isyanlara bir kısım bölücü unsurlar tarafından siyasî ve etnik bir mahiyet verilmek istense de, gerek resmi kayıtlar gerekse misyoner raporları bunun böyle olmadığını bize göstermektedir. Ayrıca Kürt kimliği henüz bu dönemde siyasî bir içerik kazanmış değildir. Onun için bu dönemde ortaya çıkan isyan hareketlerini doğrudan devleti hedef alan bir isyan hareketi olmaktan ziyade, sahip oldukları makam ve yetkileri merkezîleşme politikasıyla kaybetmek istemeyen yerel yöneticilerin bir tepki hareketi olarak görmek mümkündür.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

BOA(Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

BOA, Diyarbakır Ayniyat Defteri, nr. 609

BOA, İrade-i Mesail-i Mühimme (BOA, İ.MSM)

BOA, Hatt-ı Hümayun (BOA, HAT)

2. Diğer Kaynaklar

ABCA Yurdaer; *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2006.

Abdurrahman Şeref Efendi, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Hzl. Musa Duman, Bilimevi Basın Yayım, İstanbul 2005.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet Osmanlı Tarihi*, C. V, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994.

Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

ANDREE Richard, "Feldmareşal Helmut Von Moltke'nin Türkiye Gezisi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Çev.: Selçuk Ünlü, S. 43, Ağustos 1986, s. 185-206.

ATEŞ Sabri, *Empires at the Margin; Towards a History of the Otoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples, 1843-1881*, Basılmamış Doktora Tezi, New York University, Department of History and Middle Eastern and İslamic Studies, New York 2007.

BARKEY Henry J. and Graham E. Fuller, *Turkey's Kurdish Question*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, New York 1998.

BAYRAK Mehmet, *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleri Üstüne Gizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar*, Öz-ge Yayınları, Ankara 1993.

BOZKURT Gülnihal, "Tanzimat ve Hukuk", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 271-279.

BRUİNESSEN Martin Van, "Aşiretler ve Devlet", *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev.: Banu Yalkut, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 199-303.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

- CARTER V.Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform, Babıâli*, Çev.: Latif Boyacı- İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- CELİL Celile, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, Çev.: Mehmet Demir, Öz-ge Yayınları, Ankara 1992.
- ÇADIRCI Musa, *Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- ÇADIRCI Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.
- ÇAVDAR Tefik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1995.
- ÇAY A. Haluk, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, 4. Baskı, Turan Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1996.
- DÜNDAR Safiye, *Kürtler ve Azınlık Tartışmaları*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2009.
- EBER Jessica R., *Fatal Ambivalence: Missionaries in Ottoman Kurdistan (1839-1843)*, A thesis submitted to the Faculty of Wesleyan University Degree of Bachelor of Arts With Departmental Honors in History April 2008.
- ERYILMAZ Bilâl, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Ağaç Yayınları, İstanbul 1992.
- ERYILMAZ Bilâl, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 1991.
- FINKEL Caroline, *Rüyadan İmparatorluğa İstanbul Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü (1300-1923)*, Çev.: Zülal Kılıç, Timaş Yayınları, İstanbul 2007.
- GENCER Fatih, *Merkeziyetçi Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2010.
- GUEST John S. *Yezidilerin Tarihi*, Çev.: İbrahim Bingöl, 2. Baskı, Avesta Yayınları, İstanbul 2007.
- HAKAN Sinan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmut*, Peri Yayınları, İstanbul 2002.
- HAKAN Sinan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri 1817-1867*, Doz Yayınları, İstanbul 2007.
- HAMMER, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. IX, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1996.
- HÜLÜR Himmet ve Güney Akça, "İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 311, Yıl: 2005, s. 311-341.
- JWADİEH Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihsel Kökeni ve Gelişimi*, Çev.: İsmail Çek ve Alper Duman, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- KAHRAMAN Ahmet, *Kürt İsyanları Tedip ve Tenkil*, 2. Baskı, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2004.
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- KARPAT Kemâl H., *Osmanlı Modernleşmesi*, Çev.: Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2002.

- KARPAT Kemal H., *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev.: Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.
- KARPAT Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Alfa Yayınları, İstanbul 2006.
- KİLİ Suna ve A. Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.
- Köprülü Fuat, "Ayân", *İslâm Ansiklopedisi*, C. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 40-42.
- LAZAREV, M. S. vd., *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, Çev.: M. Aras, İstanbul 1998.
- LEWIS Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev.: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.
- MANTRAN Robert, *Osmanlı Tarihi II*, Çev.: Server Tanilli, Alkım Yayınevi, İstanbul 2004.
- MERT Özcan, "II. Mahmut Devrinde Anadolu ve Rumeli'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu (1808-1839)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.18, Haziran 1982, s. 33-68.
- MERT Özcan, "II. Mahmut Döneminde Taşradaki Merkezîyetçilik Politikası", C. XIII, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 720-730.
- MERT Özcan, "Osmanlı Devleti Tarihinde Ayânlık Dönemi", *Osmanlı*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 174-180.
- MİNORSKY V., Th. Bois, D.N. Mac Kenzie, *Kürtler – Kürdistan*, Çev.: Kamuran Fıratlı, 2. Baskı, Doz Yayınları, İstanbul 2004.
- MOLTKE Helmuth Von, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev.: Hayrullah Örs, 3.Baskı, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül -Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. III-IV, Sadeleştiren. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1980.
- OKUMUŞ Ejder, "II. Mahmut Dönemi Yenileşme Çapaları", *Türkler*, C. XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 647-656.
- OLSEN Robert, *The Emergence of Kurdish Nationalism And The Sheikh Said Rebellion 1880-1925*, University Of Texas Press, Texas 1989.
- ORTAYLI İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 25. Baskı, Alkım Yayınları, İstanbul 2006.
- ORTAYLI İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim*, 2. Baskı, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2004.
- ÖZER Ahmet, *Beş Büyük Tarihi Kavşakta Kürtler ve Türkler*, Barış Matbaası, İstanbul 2009.
- Özkaya Yücel, "Merkezi Devlet Yapısı'nın Zayıflaması Sonuçları: Ayânlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar", *Osmanlı*, C.VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 113-167.
- ÖZKAYA Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- ÖZOĞLU Hakan, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev.: Nilay Özok- Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- PAMİR Aybars, "Osmanlı Egemenlik Anlayışında Sened-i İttifak'ın Yeri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 53, S. 2, Yıl: 2004, s. 61-82.

- SASUNİ Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, Çev.: Bedros Zartaryan ve Memi Yetkin, Med Yayınları, İstanbul 1992.
- SEVGİN Nazmi, “Kürtler” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 11, Ağustos 1968, s. 49-59.
- SEYİTDANOĞLU Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- SHAW Stanford I. ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev.: Mehmet Harmancı, C. II, e Yayınları, İstanbul 1983.
- SOFUOĞLU Ebubekir, *Osmanlılar Devrinde Islahatlar ve I. Meşrutiyet*, Bilimevi Basın Yayım, İstanbul 2004.
- SONYEL Sâlâhi R., *Minorities and The Destruction of the Ottoman Empire*, Turkish Historical Society Printing House, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- SÖNMEZ Mustafa, *Doğu Anadolu'nun Hikâyesi Kürtler Ekonomik ve Sosyal Tarih*, 2. Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara 1992.
- ŞİMŞİR Bilâl N., *Kürtçülük (1787-1923)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, “Ayân”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 40-42.
- ÜNAL Mehmet Ali, “Osmanlı Devleti'nde Merkezî Otorite ve Taşra Teşkilâtı”, *Osmanlı*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 111-122.
- VEDAT Şadillili, *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar*, C. I, Kon Yayınları, Ankara 1980.
- YALÇINKAYA Alaaddin, “III. Selim ve II. Mahmut Dönemleri Osmanlı Dış Politikası”, *Türkler*, C. XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 629-659.
- YAVİ Ersal, *Kürdistan Ütopyası*, Yazıcı Yayınevi, İzmir 2006.
- YILMAZ Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Bilimevi Basın Yayım, İstanbul 2010.
- YILMAZÇELİK İbrahim, “XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinde Yönetim Halk Münasebetleri”, *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Eser Ofset Matbaacılık, Samsun 1993, s. 387.
- ZÜRCHER Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev.: Yasemin Saner Gönen, 14 Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.